

BÚCSÚZUNK

DOI 10.35402/kek.2024.2.1

Ferge Zsuzsa (1931–2024)

A Kultúra és Közösség Szerkesztősége és Tudományos Tanácsadó Testülete javaslatára Ferge Zsuzsa emlékére az alábbi előadását közöljük – örök tanulságul.

JAJ AZ ORSZÁGNAK, MELYBEN A KÖZÖSSÉGI SZELLEM BŰN! Ferge Zsuzsa emlékbeszéde¹

Csak meghatott csodálatom kifejezésével tudom kezdeni ezt az emlékbeszédet. Sok hónapi olvasás után másokhoz hasonlóan én is arra jutottam, hogy Széchenyinek a nagyságát sem tudom felmérni. Mintha több élete lett volna. Naplója és megrendítően sokrétű levelei gazdag és zaklatott magán- és belső életéről adnak valamennyire képet, bár ezekbe is minduntalan beszivárog a közélet. (Előadásom címe is a Naplóból van.²) Nyilvánosságnak szánt írásai, meg a mi mindennapi életünket körülvevő számtalan tárgyalkotó génuszáról, hihetetlenül széles körű tehetségéről és tudásáról, gyakorlati tevékenységéről, a közügyek tömegének felvállalásáról tanúskodnak.

Valóban egész életét átszövi a törődés a közzel, a nemzettel. Javasol, alapít, tervez, szervez, robbant sziklát és társadalmi közönyt, részt vesz, vezet, kijár, tárgyal, mozgósít, tanul és tanít felsorolni is sok, az élet hány területén. És mindezt szinte gúzsba kötve. Szakadék van 1848 előtt is a nyilvánosságnak szánt

írások, illetve a Napló és egyes levelek között, s különösen az 1848 előtti írások meg a késői döblingiek között. E szakadékok fölött kellett állandóan egyensúlyoznia a cenzúra miatt. Halász Imre írja a Nyugatban 1913-ban: „Széchenyi egészen bizonyosan tudta, hogy sem a 'Hitel', sem a 'Világ', sem az e két munkában proklamált eszmék gyakorlati és programszerű kifejtését és megokolását nyújtó 'Stádium' soha napvilágot látni nem fog, ha bennök mégoly szelíd modorban is a fönnálló kormányrendszer bírálatába bocsátkozni merészelne. Az előtt az alternatíva előtt állt: vagy eleve lemondani minden reformakcióról, vagy mélyen hallgatva a kormány hibáiról, minden bűnt, hibát, mulasztást a nemzet vállaira rakni.” (Halász, 1913) A mély hallgatás a kormányzatról kényszerűség volt, az elfojtások tömege majd a késői döblingi munkák nyomán válik világossá. Ám a kikényszerített egyoldalúság egy jottányit sem érvénytelenít a „nemzet vállaira” rakott kemény bírálatokból. Széchenyi kegyetlen bírálatainak minden szavát ugyanolyan komolyan gondolta, mint a jobbításra irányuló javaslatait. Hisz minden javaslat, még azok sorrendje is logikusan következik a helyzet pontos és könyörtelen felméréséből.

Az ország elmaradottsága tény, amin változtatni kell.

„...mi magyarok ma nemcsak elsők nem vagyunk semmiben is, hanem még

A cikk az emlékbeszéd szerkesztett, referenciákkal és több adalékkal kiegészített változata. Az eredeti előadás megtalálható a FB-n. Köszönöm Deák Andrea, Kecskeméti Károly és Takács Imre tartalmi segítségét. Külön köszönetem Karbach Erikának (FSZEK) számos munkaelérhetőségéért és Gottstein Adriennek (SZIMA) az előadás technikai előkészítéséért.

¹ Széchenyi Emlékbeszéd VII. 2016. április 7.

² Napló, 1826. május 20.

középsők sem, de mindenben egyenesen azon népek leghátulsó sorában állunk, mellyek a' civilisáltak közt igénylenek foglalni helyt.” (Kiváltságos, 2/33) Ám „sem magas állású, sem boldog mindaddig nem leend Magyarországnak, míg a népet nem emeljük a nemzet sorába, azaz Hunnia által eddig örökké elbonczolt privilegiált³ tartománybul nem lesz interessék/érdekek/ által örökre egyesülendő szabad országgá.” (Világ, 309). Mert most nem az: „szabad ország-e Magyarország? Az élő Istenre, nem! A nemes ember szabad, a paraszt szolga vagy rabszolga.” (Napló 1823. május 9). A feladat tehát „Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása”. (Stádium, 17).

A nemzet felemeléséhez szükséges teendők tömegét sokszor leírta. Éveket töltött annak végig-gondolásával, hogy milyen sorrend lenne helyes és az érdekeltek számára elfogadható. Munkássága úgy is olvasható, mint egy végiggondolt, a részeket egymásra építő tervezet ahhoz, hogy mindenki a nemzet sorába emelkedjen. Elgondolásaiból, követeléseiből az elmúlt másfélszáz év során sok minden – alkalmasint már nem is rá hivatkozva – megvalósult. Számos esetben azonban a megvalósulás tökéletlen, vagy éppen ellentmond Széchenyi eredeti szándékának.

Két egymással szorosan összefüggő elemet emelek itt ki, amelyek ma különösen aktuálisak, és amelyek esetében jó lenne, vagy jó lett volna Széchenyire figyelniük. Széchenyi munkásságának talapzata az egyesülés, vagyis az autonóm társadalmi szerveződések létrehozatala. Ezek megalakulása és működése a köz iránti érdeklődés felébresztését, kérdések közös tisztázását, informálódást szolgálnak, olvasással, vitákkal, az „elmék súrlódásával”. De ez sem öncél. Az egyik cél a politikai hatalom, Széchenyi szavával az önkény valamilyen kontrollja. A másik az ország felemelése. Ehhez a szavakon túl tettek kellenek, azokhoz meg pénz. Ő maga a közpénzekhez való hozzájárulás legáldozatosabb mintaadója volt, de tudta, hogy az egyéni adakozás kevés. *A közpénzek fő forrása a mindenki által fizetett közteher, röviden az adó kell, hogy legyen.*

Előadásom erre a két témára, a közterhek igazságos viselésére és az autonóm civil társadalom szerveződésére összpontosít. Mindkét ügyben elég jó irányba indultunk 25 évvel ezelőtt. Az utolsó 5 évben pedig mindkét esetben megtorpanást,

³ Kiváltságolt, azaz olyan ország, amelyet még meghatároznak a rendi kiváltságok. (3414. l.ábjegyzet)

Széchenyi elveivel való szakítást és szembefordulást tapasztalunk. A tényekkel való kíméletlen szembenézés Széchenyi alapszabálya. Ehhez szeretném itt tartani magam.

Az adózásról

Hadd bocsássak előre egy kis megjegyzést. Nem véletlenül használom így a kifejezést: az „adózásról”. Széchenyi számára stílusa annyira fontos volt, hogy a Minerva kiadónak is levelet írt: „Méltóztassanak egyéberánt kegyesen a bul-aimat és büi-eimet, úgy, mint egyéb különösségeimet, szüzen hagyni, mert én így jobbnak s szebbnek látom”. Ezt sajnos nem tudom ma következetesen megtenni, de magam is szépnek találok ezt a ragozást is, meg a magyar nyelvhez való személyes viszonyt is.

De rátérve az adózásra: Magyarországon az Aranybullától kezdve a XIX. század első évtizedeiig érinthetetlen, alkotmányosnak tekintett alapelv volt, hogy a nemes nem adózik. A terheket kizárólagosan a misera plebs contribuens, a „nyomorult adófizető nép” viselte. Ezt Werbőczy Hármaskönyve épp úgy megerősítette, mint az utóbb gyakran hivatkozott 1741: 8. törvénycikk, mely kimondja, hogy „a nemeseknek bár mi czim alatti adóztatása még csak országos tanácskozás tárgya sem lehet”. A teljes vagy részleges adómentesség Európa legtöbb országában nemesi privilégium volt. A XVII. századtól ez a privilégium is gyorsan enyészett. A nemesi adómentesség teljes és tartós (1848-ig tartó) fennmaradása magyar sajátosságnak tűnik. Akik ezt a falat megpróbálták áttörni, mint Rákóczi, Mária Terézia vagy II. József, sikertelenek maradtak és híveket veszítettek.

A közteherviselés a magyar liberalizmus programjának szerves eleme. „A nemesi adófizetés az összes reformista és radikális programban szerepel 1794-ig, de a jakobinus per után a többi tervezet sorsára jut: a közéletben nincs többé szó róla.” (Kecskeméti, 109.) Széchenyi élesztette fel a kihunyt tüzet, az 1820-as évektől vezető szerepe volt az évtizedekig tartó küzdelemben. Három alapművében az adóügy szorosan kapcsolódik a privilégiumok csökkentésének programjához, éppúgy, mint az ország és a gazdaság egészének fejlesztéséhez.

„...Hunnia minden lakosainak polgári életet adni! Im ez, amit 1832-ben teljes meggyőződéseim szerint, honunkra nézve nem csak idő előttinek, sőt szinte már időutánnak tartok. ... Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet

terjesztend; kilencmilliónak ezentúl is abbúli kirekesztése ellenben elkerülhetlen halált hozand anyaföldünkre.” (Stádium, 17.)

A reformok lehetőségét a konzervatívok azon szilárd álláspontja gátolta, amely *a törvények megváltozthatatlanságához* ragaszkodott. „Az országgyűléseken 1832-től kezdve állandósult a vita a törvények visszavonhatatlanságának hívei és ellenfelei között. Pontosabban a kormány feltétlen hívei, a klerikálisok és a többé vagy kevésbé hazafias konzervatívok, egyetlen alkalommal sem mulasztották el, hogy a javasolt változtatások ellen globogtassanak egy a XI. század és 1830 közt keletkezett szöveget. A liberálisok a maguk részéről nem elégedtek meg azzal, hogy az elvek nevében vagy a haza érdekében követeljék a reformokat, hanem, mivel éppoly műveltek voltak, mint az ellenpárt, ők is ugyanolyan könnyedséggel bányásztak elő az ő téziseiket alátámasztó ősi törvényeket.” (Kecske-méti, 36.)

Széchenyi egy korai, 1823-as napló bejegyzésben erről a kulcskérdésről, az Alkotmány megváltozthatóságáról gondolkodik. Ezt a sokrétű, nagyon mélyre ható vitát a Naplóban lakonikusan összegzi:

„Mit céloz és mit akar voltaképpen az egyik és a másik párt? A támadó és a védekező?

1. Támadó: azt akarja, hogy a magyar nemesember adózzék, fizessen, minden további terhet a paraszttal egyenlően viseljen. Nyíltan kimondani sem bátorsága nem volt, sem az idő körülmények nem voltak erre alkalmasak. Most az időpont megfelelőbbnek látszik, ezért a kezdet, a bátorság.

2. Védekező: semmit sem akar fizetni, semmit sem adni, semmit sem teljesíteni. De szégyelli, hogy sokat birtokol, sok hasznot húz az országból, ... Tehát álarcát ölt, hogy pirulását leplezze. Kiabál, arctalanná válik, merthogy gyengének érzi magát, és saját érdekét a hazai alkotmánnyal és a szabadságszeretettel akarja leplezni. (1823. május 9.)

Széchenyi tudta, hogy az adó önmagán túlmutató politikai ügy. Számára az igazságos és integrálódó társadalom eszköze. „**Politikámnak**, mi az *adót* és **jogot**, vagy más szavakkal: az ország terheit és kedvezéseit illeti, egybevonatja nem kevesb, mint mindenkire nézve, ki a haza levegőjét szíjja, egyenlő teher és egyenlő jog.”⁴ (Adó, Jelenkor 49. sz. jun.

⁴ Az eredeti kiadásban a kiemelés ritkított szedésel történt.

22, 1843, SZI kiemelése). Számolt azzal, hogy az adóztatás politikailag gondos előkészítést igényel. Ebben is, mint oly sok mindenben, ütközött.

Kossuth Lajossal, akinek szemére veti, hogy provokatív stílusával „még inkább megcsontosítá (a nemességben) a nemfizetési előítéletet.” (Program töredékek, 132). A leendő adófizetőket meg kell győzni az adó szükségességéről és biztosítani kell részvételüket az adók felhasználásának ellenőrzésében is. „Ha már fizetünk, ne kezeljessék járulékkunk nélkülünk”. (Kiváltságos, 14.) Az adóval kapcsolatos előkészületek

„nem altatták el constitutionalis éberségemet, s nem nyomták el azon féltékenységet (féltést), mellyel a ‘nihil de nobis sine nobis’, a ‘semmit rólunk nélkülünk’ elve iránt viseltetem mindenkoron, s fogok viseltetni végiglen.” (Adó, Jelenkor, 82. sz. october 15. 1843.) Épp ezért „lehetőleg tökéletesen bizonyosakká kell lenniük a tehervállalóknak, hogy azon eleinte önkényesen elfogadott terheknek idő- és körülményekhez képest bekövetkező módosításuk soha és semmi szín alatt kezeikből ne csikartathassanak ki, s önkény által az egykori könnyű teher... idővel erőszakos szakmányoztatás által tűrhetetlen súllyá ne váljék” (Világ, 83).

Először mindenképp el kellett fogadtatni a nemességgel az adófizetés gondolatát. Keserves küzdelem volt. A Hitel (1828) még csak érinti a kérdést. Bézézetésének eleje így szól: „Nevetséges vagy szomorú-e, ha egy nagybirtokos, kinek kiterjedt termékeny szántóföldei, rétei, erdei, szőlei stb. vannak, ki nem adózik, s az országnak szinte semmi terhet nem viszi, ... annyira elszegényül, hogy végre adóssági miatt semminél kevesebbje marad?” A két évvel későbbi Világban már gyakran visszatér a téma. A Nemességről így szól: „Sok közülük, habár nem hiszi is a féktelenséget szabadságnak, belsőjében még nem fejlesztette ki tökéletesen a társasági szabadság filozófiáját, s azt gondolja ténylegesen szabadnak, aki nem adózik!” (Világ, 48.) Az ugyancsak 1831-ben megjelent Stádiumban már két teljes fejezetet szentel a közterheknek, melyek címe „A házi pénztár- és országgyűlési költségeknek mindenkitől idom szerinti viselése”, illetve „A vizek, utak s belvámok terheinek mindenkitől egyenlő viselése az azoknak országgyűlési elrendelése”.

Hogy milyen és mennyi legyen a közteher, arról az első nagy művekben még alig esik szó. A Stádium a víz-út-stb.-díjaknál a „mindenkitől egyenlő”

viselést várja el, az országgyűlési költségeket meg „idom” szerint kellene fizetni. A „mindenkitül egyenlő” egyszegű díjat jelent, a számtalan belső vám, miként a hídpénz mindenkinek ugyanannyi lenne. Az ezzel szembeni ellenállás is óriási. A Világban ezt így illusztrálja Széchenyi: „Nekem, egy másokhoz képest igen felvilágosodott Úriember, csak újabb időkben azt mondta: „Inkább várok három napig Pesten, vagy jeget törve csónakozom Budára, hogysen én vámot fizessek a hídon, habár fényes acélból lenne is az!” (Világ, 81.)

Széchenyi Lánchíd álma 1821-ben született. A liberális hídpénz-elvnek 1836-ra már elég híve lett: az Országgyűlés törvényben rögzítette, hogy a Lánchíd felépítését követően – azaz akkor még csak elvben – mindenki számára kötelező lesz a hídpénz fizetése (1836. évi XXVI. törvénycikk). Emellett Széchenyinek is, másoknak is fontos lett volna az Országgyűlés fenntartását és működését biztosító házipénztárba fizetett adó, melynek szép ellátmányt hozó haszonélvezői kizárólag az Országgyűlés tagjai, nemesek és mágnások voltak. Mindkét tábla azonban nagy többséggel elutasított minden adójavaslatot, inkább „önkéntes ajánlat” formájában vállalták a költségeket. A nemesség „kevésbé irtózott attól, hogy fizessen, mint attól, hogy adóztathatóvá nyilvánítsák”. (Kecskeméti 110.) A háziadó ügye elbukott. A „nemes nemfizet” elvet mégis áttörte a hídpénz.

Széchenyi világosan látta, hogy ezúttal is többről van szó, mint a hídpénzről. Egy 1837-ben írott levele (George Rennie-nek) tanúsítja, hogy a hídpénzt is eszköznek tekinti:

„egy gyerek is látja, mennyire szükségünk van jó utakra, és hogy inkább utak építésével kellene kezdenünk, mint azzal, hogy egy ilyen bonyolult és drága hidat emelünk. Országunkban azonban mindazok mentesek a használati díjaktól, akik azt képesek lennének megfizetni, és a közlekedés egész fenntartása a szegényeket nyomja. Nem a jobb utak építése tehát az, amivel kezdenünk kell, hanem a legelső, amit el kell érniünk, az az általános használati díj elvének megvalósítása... És ezt foglaltuk törvénybe... A hidat eszköznek tekintjük, hogy lépésről lépésre eljussunk az utakhoz is.” (Levél George Rennie-nek. 1837. november 11.)

A Széchenyi hathatós kezdeményezésével induló nemesi adómentesség elleni küzdelem

1848-ban, a forradalmi országgyűlés alatt lényegében sikerrel zárult. A VIII. áprilisi törvény elrendeli a közteherviselést:

„Magyarország s a kapcsolt részek minden lakosai, minden közterheket különbség nélkül egyenlően és aránylagosan viselik.” A részletekről utóbb kívántak rendelkezni.

A viharos forradalmi történések ellenére a Kossuth vezette pénzügyminisztérium 1849-ben benyújtott egy részletes és korszerű adóreform-javaslatot, amelyben a jövedelmi adókulcsa 0,5 és 5% között lett volna. Kétnapos vita után a reform sok fontos részletét elfogadták, de a progresszív adót nem. Széchenyi ekkor már nem vehetett részt a vitákban, de voltak lelkes hívei a progresszív adónak, elsősorban Bezerédy István. Ugyanakkor még Deák vagy Szemere is korainak ítélte bevezetését. Az Országgyűlés ezt a reform-javaslatot elutasította.

Remélem, nem visszaélés a hallgatóság figyelmével, ha a mai történések jobb megértése érdekében kicsit részletesebben visszatérek a küzdelmes előtörténetre, arra, hogy mit jelentettek, hogyan értelmezhetők Széchenyi nézetei az idom vagy idomzat szerinti adófizetésről. Az idomzat kifejezést Széchenyi gyakran használja. Utólagos magyarázata hol arány, hol alak.⁵ Az adó esetében biztos, hogy a (teherviselő fizetőképességével) arányos adót jelent. Ám az arányos adó értelmezése is vitatható és máig vitatott. Az „arányos” jelentése ugyanis kettős. Jelenthet azonos arányt, amikor a befizetett összeg lineárisan nő, ugyanolyan arányban, mint a jövedelem, és jelenthet növekvő arányt, azaz progresszív adót. A mai magyar értelmezések között van, ami Széchenyi javaslatát lineáris, egy kulcsosként értelmezi⁶, és van, amit progresszívként.

A lineáris értelmezés szerintem téves, ha a későbbi, 1843-ban és 44-ben írott adó-tanulmányokat is figyelembe vesszük. Az elsőben, az Adó elején ismét hangsúlyozza, hogy mennyire fontos, hogy a társadalom elfogadja az adó terheit. Úgy gondolja, hogy a „köz adó terhét” akkor fogja a köz elviselni,

„ha nem raknak hátára többet, mint amennyit tehetségének csorbitása nélkül elbírhát;

Ha e tekintetben valamint a jelenre, úgy a jövőre biztosítatik; és

⁵ Régi szótári jelentése „Valamely test, illetőleg mű részeinek arányszerű összefüggése, aránymértékes szerkezete; arányos alakzat, külforma.”

⁶ <http://ado.hu/rovatok/ado/szechenyi-istvan-a-reformkor-gondolkodoja-2-resz>

Ha okvetlen fog adózásának gyümölcse aránylag rá is háramlani.” (Adó, V. rész, Jelenkor, 53. sz. jul. 6. 1843.)

Ezen elveket pontosítva tesz fel olyan kérdéseket, hogy

„mellyik volna azon summa, mellyet Magyarország most és legközelebb időkre rendesen és csontvelejének csorbitása nélkül elbirni volna képes”; továbbá hogy „milly kulcs és milly felosztás szerint volna a kitűzött egyetemes adónak summája kivetendő és behajtandó”. (Adó, V. rész, Jelenkor, 53. sz. jul. 6. 1843.)

A „summára” az általános választ az Adó VII. részében mintegy megelőlegezi:

„Ha tehát minden holdtul az országnak investitiojára (az országba való beruházásra) fizettetnék általján véve 2 garas telekdij, évenkénti 6,239,850 frt állna az ország szabad rendelkezésére”. (Adó, VII. rész, Jelenkor, 65. sz. auguszt. 17. 1843.)

Ezt a javaslatot (is) óriási felháborodás fogadta. A felzúdulás nyomán már három nappal később, a Kétgaras I. részletében azon rágódik, hogy „captatio benevolentiae” nélkül csak úgy rázúdította a 2 garasos javaslatot az olvasókra. Itt kezd hozzá a részletesebb kifejtéshez.

„Fizessünk minden holdtul évenkénti két pengő garast. De értsük egymást. Ez csak legnagyobb általján van mondva; mert fellette nagy igazságtalanság volna, hogy például: valami mocsár, homoklapály, medverengeteg, szárcsató, és efféle tulajdon, egy-egy holdtul annyit fizessen, mint egy hold bán-sági búzaföld, tolnai dohánytelep, felsővidéki luczernás, Pozsony körüli erdő, s illyes birtok méltánylag fizethetne. Némi tér ennél fogva - ha t. i. törvénynyé válnék az általános elv - táncsak egykrajczárt, sőt mégkevesebbet lenne köteles egy egy holdtul fizetni...”. (Két garas I. Jelenkor, 66. sz. auguszt. 20. 1843.) Utóbb még egyértelműbbé teszi a gondolatot, hogy a két garas nem csak lefelé lehet kevesebb, hanem felfelé is több: „holdonkénti két garas csak legnagyobb általjánosságban van értve; miszerint például közel jó vásárhoz fekvő legjobb búzaföldre négy, sőt tán hat garas is volna

rovandó... a jobbágyi telkektől holdonként egy garas, sőt még ennél is kevesebb volna fizetendő”. (Két garas VIII., Jelenkor 73. septemb. 14, 1843.)

Az nem vitatható, hogy Széchenyi progresszív adót javasol. Ám roppant nagy lett az „ingerültség”, az „aggasztó felbőszültség”. A következő évben Széchenyi ezekre egy új röpiratban reagál, amelyben kissé visszavonul,

„mert némi körülményeket mélyebb szemügyre vévén, némi ellenem gördített ellenvetéseket méltányolván, némi jó tanácsnak pedig hódolván, több módosítást leszek bátor, nem ugyan a' dolog lényegére, de csupán annak könnyebb elviselhetésére ' ekkép elfogadhatóbbá tételére nézve, a' most elősorolandó felhívásban hozni javaslatba.” Az új javaslat lényege az, hogy „el lehetne országgyűlésileg határozni azt, hogy azon maximum, mellynél súlyosb telekdíjjal egy-egy hold földet, bármilly gyümölcsöző lenne is az, terhelni nem volna szabad sehol és semmi esetre, ne lehessen magasb mint két garas, midőn minden haszon nélküli térek, vagy egészen ki lennének hagyandók, vagy legfőljebb elv-tekintetből egyedül némi kevéssel terhelendők”. (Magyarország kiváltságos lakosihoz, 10. old).

Ennek az idézetnek a különös érdekessége az „elv-tekintetből”, a következőkben „inkább elvett mint valódi teherhordás végett” javasolt jelképes adó a nem jövedelmező területek után. A jelképes adó gondolata néhány országban olykor létezett, éppen azért, amivel Széchenyi is érvel:

„Igen az adónak közös viselése azon nagy »Egyesítő«, melly minden erőket, a nélkül, hogy ezek mivoltát, fényét s tán elkülönözt hatáskörét megtörné, egybevon, s mellynek minden nép, egyet sem véve ki, köszöni nemzetetté átalakultát; midőn de egyetlen egy sincs, melly ezen Egyesítő nélkül fel bírta volna küzdeni magát a civilisált szabad nemzetek disztorába. (Adó I., Jelenkor 5. sz. jun 8., 1843, 9. old.)

A progresszív adó a XIX–XX. század folyamán Európa-szerte megjelent, ám a két adótechnika közötti választás súlyos világnézeti, ideológiai ügy lett. A kérdés körül máig élénk a vita. A progresszív adó

hívei és ellenzői egyaránt használnak hatékonysági és igazságossági érveket, miközben persze kimondva, de inkább kimondatlanul másként értelmezik mind a hatékonyságot, mind az igazságosságot. Ami igazán megosztó, az az egyenlőtlenség témája. A konzervatív felfogás elfogadja a kialakuló egyenlőtlenségeket, úgy, ahogy vannak. A szociál-liberalizmus az egyenlőtlenségek társadalmi következményeit mérlegeli, s ezeket gyakran károsnak találja a társadalom egészségére, illetve általában a társadalmi viszonyok minőségére. (Wilkinson 2005) Ez a felfogás az adórendszerben, ezen belül a progresszív (jövedelem-, örökösödési stb. adóban) látja az állam egyik fontos eszközét arra, hogy az egyenlőtlenségeket alulról is, felülről is csökkentse.

A vitát színesíti, hogy számos adótanulmány szövegei nem egészen egyértelműek, mindkét értelmezésre lehetőséget adnak. Az én értelmezésemben Széchenyi az eredeti javaslattól való visszavonulás után is még a progresszív adó mellett van, az egykulcsos adó hívei azonban saját magukat láthatják igazoltnak. Erre utal például egykisebb, Széchenyire közvetlenül nem hivatkozó Századvég-tanulmány, amely az egykulcsos adó mellett érvel annak versenyelőnyei, hatékonysága és igazságossága okán. (Századvég: <http://szazadveg.hu/foundation/kutatas/a-szazadveg-politikai-elemzesek-kozpontja/mikor-nem-jo-a-progressziv-ado>).

Adam Smith esetében is éles az értelmezési vita. A mai adózás atyja, a konzervatív olvasatban egykulcsos, a baloldali vagy liberális olvasatban progresszív adórendszert javasolt. Smith első adóelvé az, hogy az adó legyen arányos a jövedelemmel. Ezt a közismerten konzervatív Adam Smith Institute egykulcsos aránynak értelmezi, ezt is javasolja (a mai napig) Anglia számára⁷. Csak a szerzők „elfelejtették” továbbolvasni Smith-t, aki könyve II. kötetében azt írja a gazdagok luxuskörülményeinek leírása után, hogy „egyáltalán nem észszerűtlen, hogy a gazdagok a közös költségekhez nem csak jövedelmükkel arányosan, hanem ennél valamivel nagyobb arányban járuljanak hozzá.”⁸ A liberálisok

minden árnyalata a progresszív adó híve, és a mai állami szükségletek mellett a konzervatívok többsége is ezt elfogadhatónak tartja.

A mai európai valóság sokszínű. A XX. században véglegesen formálódott adórendszerek mind egyike progresszív volt. Magyarországon a XX. század elején megfogalmazott Wekerle adóterv enyhe progressziót javasol alacsony kulcsokkal, az 1988-ban bevezetett adórendszer, az akkori európai gyakorlathoz igazodva, erősen progresszív. A szinte mindenütt domináns progresszivitást az állami bevételek növelésének szükségessége is indokolta, meg az a gazdasági megfontolás is, hogy a progresszív adó egyike a legjobb automatikus stabilizátoroknak. Az egyenlőség-csökkentés, mint érv, hol szerepelt az indokok között, hol nem.

Ezzel a teljesen általános hagyománnyal szakított 1990 után a kelet-európai országok egy része. Az első újítók Észtország és Litvánia voltak 1994-ben, őket kivette Litvánia. A visegrádi országok közül az első Szlovákia volt, amelyik 2004-ben vezette be a 19 százalékos egykulcsos adót.⁹ Az adórendszer-váltó csoporthoz Magyarország 2010-től csatlakozott.

Az 1. Tábla bemutatja, hogy 2004 után mely országok követték a balti országokat, és melyek maradtak közelebb az európai megoldáshoz. Megjegyzendő, hogy Oroszország és legtöbb volt tagállama ugyancsak az egykulcsos adóra tértek át, többnyire igen alacsony kulcsokkal. És az is fontos kiegészítés, hogy Szlovákia több gazdasági és társadalmi megfontolás hatására 2013-ban *visszatért* egy – igaz, csak kétkulcsos – rendszerhez. A régi tagországokban csak progresszív adó létezik, és kétkulcsos adó is csak Írországon van. A táblázatban egy ország nem szerepel, Monaco, ahol semmilyen adó nincs. (Helyette ott a Casino.)

⁷ Az egykulcsos adó javaslat alapanyaga (<http://www.adamsmith.org/research/reports/flat-tax-for-the-uk/2016>). márciusában már nem volt letölthető, de maga a javaslat az Intézet honlapján több helyen szerepel.

⁸ It is not very unreasonable that the rich should contribute to the public expense, not only in proportion to their revenue, but something more than in that proportion. A. Smith Nemzetek gazdagságának II. kötetét, melyből az idézet származik, nem találtam magyar fordításban.

⁹ Tóth, G.C., & Virovác, P. (2013). Nyertesek és vesztesek. A Magyar egykulcsos adóreform vizsgálata mikroszimulációs módszerrel. Pénzügyi Szemle, 58(4), 385-400.

Az Európai Unió tagországaiban a személyijövedelemadó-rendszer néhány jellemzője

Ország	Személyi jövedelemadó		„Létminimum” adómentes (Alsó adósáv 0 kulcsos, eltar- tott kedvezmények, stb.)		Sávok száma/ Kulcsa felső sávban
	progresszív	egykulcsos	igen	nem	
Régi tagországok (Nyugat-Európa)					
Ausztria	+		+		3/50%
Belgium	+		+		5/50%
Ciprus	+		+		4/35%
Dánia	+		+		4/59%
Egyesült Királyság	+		+		3/45%
Finnország	+		+		4/54%
Franciaország	+		+		5/45%
Görögország	+		+		3/42%
Hollandia	+		+		4/52%
Írország	+		+		2/40%
Luxemburg	+		+		19/40%
Málta	+		+		5/35%
Németország	+		+		lin.növ%/45%
Olaszország	+		+		5/43%
Portugál	+		+		5/48%
Svédország	+		+		3/56%
Új tagországok Közép-Kelet Európa					
Bulgária		+	+		10
Csehország		+	+		15
Észtország		+	+		20
Horvátország	+		+		3/40
Magyarország		+		+	16
Lengyelország	+		+		2/32
Lettország		+	+		15
Litvánia		+	+		24
Románia		+			16
Szlovákia	+		+		2/25
Szlovénia	+		+		4/50%

Forrás: Eurostat Statistical Books (2014 edition) Taxation trends in the European Union, Data for the EU Member States, Iceland and Norway. European Union, 2014 Saját összeállítás, egyes országoknál a Wikipédia kiegészítéseivel.

Ha végignézzük Széchenyi adóval kapcsolatos elveit, alig van olyan, melyet ne sértettünk volna meg. Többször figyelmeztetett, az adóval kapcsolatban is, hogy „legyen előbb a kérdés minden oldalról meghányva, s csak azután fogjunk életbe léptetéséhez”. Az egykulcsos adó bevezetésének széles körű megvitatására nem volt mód. Alig fél évvel a kormánybeiktatás után 2010 októberében a kormány benyújtotta a törvényjavaslatot. Egy hónapi (alapvetően ideológiai jellegű) vita után, amelyhez semmilyen elő- vagy hatástanulmány nem kapcsolódott, a 2010. évi CXXIII. törvényt november 16-án elfogadták. Aznap 93 törvényről szavazott a Ház. Az Alaptörvény, amit ennél később, 2011. áprilisában fogadtak el, a lineáris adó mellett főként az igazságossággal érvel. A XXVIII. cikk szerint „Minden ember, valamint törvény alapján létrehozott jogalany teherbíró képességének megfelelően hozzájárul a közös szükségletek fedezéséhez”. A cikk indokolása szerint „A Javaslat a társadalmi igazságosság elvének megfelelően általános jelleggel, valamennyi személyre és szervezetre kiterjedően állapítja meg a közteherviselési kötelezettséget, amelynek célja, hogy a zavartalan társadalmi működéshez, a közösség által ellátandó feladatokhoz szükséges anyagi fedezetet biztosítsa. E kötelezettség a teherbíró képéségen alapul, azaz mindenki olyan részben köteles részt vállalni a közös szükségletek fedezéséből, amennyire ezt körülményei lehetővé teszik.”

Az adóterhek egészében valamelyest csökkennek, ám jelentős jövedelem-átcsoportosítás mellett. A magas jövedelműek, valamint a jó helyzetű három és többgyermekesek jól jártak, a többiek rosszul, minél szegényebbek, annál inkább. A polgárok jelenleg biztosak lehetnek az adórendszer szilárdságában, illetve az egy kulcs további csökkentésében. (Vannak Szlovákiát követni akaró javaslatok, de a miniszterelnök a mind alacsonyabb egyenes adó pártján van.) A következmények, az „adózás polgárokra háramló gyümölcsei” viszont sokak számára inkább savanyúak. A gazdasági előnyök (versenyképesség javulása, új munkahelyek tízezrei, stb.) nem valósultak meg, miközben a legfontosabb közszolgáltatások színvonala folyamatosan romlik, a szegények helyzete pedig tartósan reménytelen.

A magyar adórendszernek a többi országhoz képest még vannak – Széchenyinek ugyancsak elmentmondó – sajátosságai. Az európai és angolszász adórendszerek mindegyike figyelembe veszi, hogy a szegényeknek a szükségesre sincs elég pénzük. Smith ezt hosszan indokolja a „szükséges dolgok” részletes felsorolásával együtt. Úgy véli, hogy az

alapszükségletek, amelyek hiánya nemcsak nélkülözést, hanem szegényt is jelent, az idővel változnak. Az ő korában Franciaországban még szegény nélkül járhattak a szegények, nők és férfiak egyaránt, mezítláb. Skóciában ez csak a férfiakra állt. Angliában már mind a férfiak, mind a nők esetében elengedhetetlen szükséglet volt a bőrcipő. Az a pénz, ami a szükséges dolgokat fedezi, nyilvánvalóan nem adóztatható.

Nem szoktunk Széchenyiről a szegénységgel kapcsolatban beszélni. Kossuth a szemére is veti a Feleletben, hogy nem eléggé ismeri a pesti nyomorban élők helyzetét. Ebben nyilván van igazság, de abban is, hogy sok mindent nagyon érzékenyen figyelt meg. 1821-ben írta Naplójába, amikor Erdélyben járt:

„Az éhínségről, amely nem régen a népet sújtotta, különbözőképpen beszél a fáma. Az biztos, hogy több száz embernek teli magtárak küszöbén kellett éhhalált szenvednie. Úgy látszik a legnagyobb hibák a kormányt terhelik. – Kolozsvárt megalakult egy társaság, kirekesztőleg ifjú emberekből, akik naponta 4-500 embert tápláltak Rumford levessel. Mikor a császár az országba jött, a kormányzat ezt a társaságot feloszlatta – az éhezőket pedig bezárta, avégett, hogy a császár az országban a nyomorúságot ne lássa!” (Napló, 1821, július 29-30. 231. old.)

Sok hasonló helyet idézhetnék. Itt azonban csak az adóról van szó. Azzal kapcsolatban ugyanazt állította, mint Smith, hogy bizonyos határ alatt nem lehet adót szedni.

„...én távulról sem követelem, hogy a haza tág terén, bárki is vérünk fentartása és felemelése végett, (az adó miatt) fázzék, éhezze, vagy testének természete efféle csorbát szenvedjen” (Két garas, Jelenkor, 1843. auguszt. 31.) Majd ehhez még hozzá teszi: „Mindenek előtt szemügyre venni a szegényebb sorsuakat s már valami adó alatt állókat, úgy hogy ezek vállait az új teher csak könnyen s inkább az általjánosság elve miatt érintse”. (Két garas, XXIV, Jelenkor, 1843. decemb. 31.)

Ahogy a táblázatból látszik, kivétel nélkül minden más európai országban, Keleten és Nyugaton egyaránt, van egy határ, ami alatt a jövedelem nem adózik. A technikai megoldások eltérőek lehetnek (0 kulcsos adó, adókedvezmény stb.), de az elvet

érvényesítik. *Magyarország az egyetlen kivétel, ahol maga az elv hiányzik.* Tényszerűen újabban valami megvalósul belőle, de nem az alapvető okból. A gyermekes családok adójukból és társadalombiztosítási járulékaikból levonhatják a családi adókedvezményt. Ez azonban az 1 gyermekeseknél csak 10, a 2 gyermekeseknél 20 ezer Ft. Ez kis töredéke a létminimumnak, bárhogy számolják is. A 3 és több gyermekeseknél gyerekenként havi 33 ezer, 3 vagy több gyerekkel 99 ezer Ft a kedvezmény. Ez is jóval alacsonyabb a létminimumnál, de ennél nagyobb a baj. A teljes kedvezmény igénybevételéhez 2016-ban minimum 660 ezer Ft havi jövedelem szükséges, ami legfőképpen kivétel lehet. Az alacsony keresetűek, kivált a közfoglalkoztatottak, még a 33 ezer forintot sem tudják honnan levonni. (100 ezer Ft kereset esetén az adó és járadékok együttes összege 32500 Ft.) Ráadásul, és ez megint eltér az európai szokásoktól, a gyerekek után nyújtott családi adókedvezmény logikája a regresszív adónak felel meg: minél magasabb a jövedelem, annál több (a maximumig) a kedvezmény, ahonnan már nem nő tovább. Szokásosan a családi adókedvezmények magasán (esetleg negatív jövedelemadóval) indulnak, és egy szint fölött megszűnnek.

És végül megemlítendő még egy sajátosság. Széchenyi egyértelműen a fogyasztási adók ellen volt. Érveinek egy része – a különös technikai nehézségek, vagy a csekély fogyasztás – ma már érvénytelen. A forgalmi adó Európa-szerre mindenütt igen jelentőssé vált. Ennek ellenére színvonalát igyekeznek korlátok között tartani – épp a tömegek fogyasztásának védelme érdekében. A skandináv országokban és néhány más „klasszikus” jóléti államban GDP-n belül az indirekt, fogyasztási adók aránya kisebb, mint a direkt adóké. A magyar helyzet fordított. Az indirekt adók GDP-hez viszonyított aránya a direkt adók kétszerese. Az Unióban Magyarországon a legmagasabb, 27% az általános forgalmiadó.

Az alábbiak foglalják össze magyar adórendszer sajátosságait az EU többi országához képest:

- Magyarország az egyetlen ország, ahol a létminimum is adózik.
- Az egyetlen ország, amelyben a gyermekes családok adókedvezménye a szegényeknél kevesebb, mint a gazdagoknál. (Másként, ha van, a gyermekesek adókedvezménye a jövedelemmel csökken.)
- A legmagasabb az átlagos forgalmi adó (VAT), 27%.

2. Az egyesülésekről

Széchenyi meggyőződése, hogy az ország nem jut előbbre, ha polgárai nem okosabbak, ha ismereteik alig vannak, ha nem gondolkodnak sem magukról, sem a közösség ügyeiről. A többséget, a magyar nemesség és mágnásság többségét is – a nép többi részéről már nem is beszélve – tudatlannak, sőt butának tartotta.

„A betegség gyökér-okát kizárólag nemzetiségünk fejletlenségében és közértelmességünk csekély létében találtuk. A magyarság kifejléséhez pedig – kötelességeink hű teljesítése által reméltünk a leghathatósabban hozzájárulni, miként a közértelmesség tágítását az egységesülés és az elmetehetségek súrlódása által gondoltuk a legsikeresebben eszközölhetőnek.” (Világ, 66. old.). A fejlettebb közös gondolkodás nélkül a szabadság is veszélyben van: „A közintelligencia súlya – az egyetlen valóságos fék az önkénynek – más nemzetekéhez hasonlóan nálunk szerfelett csekély.” (Világ, 125. old)

A közös gondolkodáshoz a nélkülözhetetlen közös nyelv fejlesztését az Akadémiátul várta – ezért ez az első általa alapított intézmény. A találkozások és közös beszélgetések első színtereinek a Lóversenyt és a Kaszinót szánta, amely

„olyan megkülönböztetett díszes összeülékező hely, melyben főbb és előkelőbb s jobb nevelésűek, eszes, értelmes férfiak, *a társasági rendnek mindenik osztályából*, (kiemelés FZs) egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai újságokat, mint amelyeket rendszerint a kávéházakban találni lehet, s hasznos gazdasági, tudományos, művészi, hónapos írásokat olvassanak.” (Széchenyi István beszéde az alakuló ülésen, Széchenyi naplói, III. köt. 265. 1)¹⁰

Dessewffy a Taglatatban, azután őt követően többen támadták Széchenyit, hogy ilyen fölösleges, csak a szórakozást és kényelmet szolgáló intézményekre pazarolta pénzét. Sokszor magyarázta el, hogy „a Kaszinó, Lóverseny, itt Pest-Budán hazánk közepén, korántsem mint **Célok**, hanem

¹⁰ Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00009/pdf/BPTM_TBM_09_001-031.pdf

mint célhoz vezető **Eszközök** lettek felállítva” (Világ, 190.) A találkozások és viták eszközök egymás megértéséhez és a teendőkben való kiegyezéshez. Sokan akarják a hon javát, de kiegyezni nem tudnak.

„Soknak, igen soknak célja csak egy: nemes és dicső, s nem egyéb, mint a közjó előmozdítása; de annál különbözőbbek s többfélék azon módok, melyeket mindenki a közcél elérése végett legfoganatosabbnak tart s melyekhez ragaszkodik. Mindegyik építeni akar s mind ugyanazon egy épületen, de a talpkövet szinte mindegyik másképp s máshová akarja rakni, s mindegyik külön módokkal fog az építéshez. Sok az első emeleten kezdi, némely annak kifestésével, s némely szinte a ház tetőjével gondolja legjózanabbnak a munka kezdetét. Igazi talpkövet ritka rak.” (Hitel, 3. o.) Így „Több honi bajaink okát 'soha egy soron nem álló szellemünknek' gondoltam mindekelőtt tulajdoníthatni, s ez bírt jószándékú törekvéseimre, melyeknek – bár külön alakokban – végcéluk mindig csak 'Egyesítés' vala. (Levelek, 1837. január 12. Pest. A Nyitrai Casino Társaságnak. 253.o.)

A politikai célokban való megegyezéshez szabad viták vezetnek.

A fontos kérdéseket „csak olyan egyesületek által lehet a lehető legnagyobb igazsággal eldönteni, ahol a leghabzababban, minden korlátától vagy alkalmatlanságtól mentesen, a leggyakrabban s szinte önmagától fordul a szó olyan tárgyra, ... amelyek mindenkinek, és így a társadalomnak és a hazának a legközvetlenebb kellemét vagy hasznát érintik. És az ilyen bilincs nélküli fejtegetésekre és együtt gondolkodásra” azért jó a Kaszinó, mert nincs tiszteletet parancsoló házigazda, és nincsenek pedáns tanácskozási szabályok.; (Világ, 216. old.) Ilyen vitákból születik meg az egyesületek „két különösen nagy, előbbutóbb szükségszerűen bekövetkező haszna, amelyeknek egyike az: hogy a legszegényebb legénynek is, aki benne részes, *növeli önismertét*, és alkalmat nyújt élete kellemét s hasznát nagyobbítani; a másika pedig az, hogy a legféltelenebbeknek is alkalmat nyújt átlátni, *milyen sarkpontokon alapul az igazi szabadság*.” (Kiemelés FZs. uo., 224)

A viták előnye, hogy az érvelés során az ellentétes vélemények is hangot kapnak. „Sokan az ellenzéstől úgy félnek, mint a setétségűl”, (Hitel, 12.o.). Holott

„opozícióra a legnagyobb szükség van, mert a **Való**, azon egyetlenegy célra-vezető kalauza az emberiségnek, csak elmesurlódások által szokott a halandók közé lépni. Hanem olyan ellenzés, amely a tárgy ismerete előtt határozottat már el, ... soha nem idézheti fel az igazságot”. (Világ, 171. o.)

Mindehhez természetesen az egyesülési szabadság és az egyesületek önállósága szükségeltetik. Ez Széchenyi számára magától értődő volt. „A közvélemény helyes vagy helytelen ítéletét pedig azáltal gondoltuk némileg matézisi dilemmára állítani (következtetéssel befolyásolni, FZs), ha olyan intézeteket állítunk lábra, amelyekben *a kormány lehetőleg semmi részt* nem vesz.” (Kiemelés FZs., Világ, 202.old). Már 10 éve volt Döblingben, amikor híret vette, hogy Ferenc József kormányzata az Akadémia státusát átsorolta, új alapszabályt kényszerített az Akadémiára és egyértelműen kimondta az Akadémia fölötti gyámkodást. Az alapszabály további változtatása is fenyegetett, mely eltörölte volna a magyar nyelv kizárólagosságát. Széchenyi nem tud „megbarátkozni” a kikényszerített szabályokkal sem. Ám kimondja, hogy ha tényleg az alapítói szándéktól eltér a további irány, vagyis az Akadémia áttér a német nyelv használatára, akkor ő (az alapítólevéllel összhangban) eredeti adományát visszaveszi a „megmérgezett Akadémiátul”.

Széchenyi eleven civil társadalmat szeretett volna életre hívni, még ha a fogalom akkor még nálunk nem létezett is. Tudta, hogy egy társadalom csak akkor tud előre mozdulni, ha az erők közötti különbségek és feszültségek nyilvánosak, és ha párbeszéddel, konfliktusok kimondásával majd kompromisszumos megoldásokkal kezelik ezeket. Tudta, hogy ehhez társadalmi önismeret kell. A társadalmi erőterben akkor még a legerősebb játékos az állam volt, ezt kellett volna a civil társadalomnak befolyásolnia. (Ma már két főszereplő, a piac és az állam kontrolljára kellene a civilségnek vállalkoznia.) A civil társadalom természetesen nem csak magas politikai célokat követ. Széchenyi egyesületei a közösség építés, az információ-terjesztés, az érvelés, az együttműködés, a hasznos és szórakoztató tevékenység művelésének is eszközei.

A rendszerváltás után Magyarországon sokszorosan szükség lett volna a civil társadalomra.

Nincs itt tere a „civil társadalom” meghatározásának, leírásának, de néhány mozzanatot fel kell idéznem. Sokszor kiemelik az államtól többé-kevésbé független szolgáltató, jótékonyági, spirituális szerepeit. Mi itt különös figyelmet szentelünk a meghatározás ama elemének, hogy a civil társadalom közvetítő a politika, a gazdaság és a társadalom között, e kapcsolatokkal szolgálja a demokrácia erősítését, az állampolgárok közügyekbe bevonását, mindkét hatalmi mező működésének társadalmi kontrollját.

A civil közösségeknek a rendszerváltás előtt kevés terük volt. Hosszú évtizedekig csak sport-, szabadidős stb. szervezetek jöhettek létre, állami járókában. Csupán a nyolcvanas években jelentek meg, először még illegálisan, szabad szerveződések, mint a SZETA vagy a Beszélő csoport.

Az elfojtott igények a rendszerváltás után robanni látszottak. A szabad szerveződés mindenki joga lett. Az Alkotmány és az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény alapján mindenki számára biztosítottá vált, hogy törvény által nem tiltott célra, másokkal szervezeteket, illetőleg közösségeket hozzon létre, működtessen és azok tevékenységében részt vegyen. A „nonprofit” szervezetek száma (a KSH többnyire így nevezi a civil szervezetek összességét) 1862-ben 319, 1932-ben 14 ezer, 1990-ben ugyanennyi, 2000-ben 47000, 2013-ban 65000 volt (KSH 2012). Az önkéntesek száma fél millió körül van, akik átlagosan havi 8-10 órát szánnak e munkákra.

A szám látszólag nagy. Értékelése azonban nem egyértelmű. A tagok száma bizonytalan. Jogilag „civil” szervezetnek számítanak a közalapítványok, köztestületek, közhasznú társaságok is. Számuk alig több 10%-nál, önkénteseik alig vannak, de ők rendelkeztek 2007-ben a szektor humán és anyagi erőforrásainak (bevételek, foglalkoztatottak) 70-80 százalékával (Bocz 2009). Jogi helyzetük 2009 óta változott, de továbbra is igaznak tűnik, hogy a nonprofit társaságok többségénél jelentős az államtól való függés, nem jellemző az önkéntesség és öntevékenység. Egészében a kétezres évek elején az egész magyar civil szektor súlya és hatása a nemzetközi mezőny utolsó, leggyengébb negyedében, 42 ország között a 31. helyen volt (Augur). Azóta feltehetően ez a helyzet nem javult.

A civil szervezetek sok módon csoportosíthatók szervezetük vagy tevékenységük jellege, funkcióik és sok más szerint. Két nagy típusa „szolgáltatást

nyújtók” és a „közügyekben érdekelték” (l. Augur). Az első csoportban lehetnek szabadidős, kulturális, művészeti, sport, hobbi csoportok, nálunk ennek van legerősebb hagyománya. Van hagyománya a karitatív egyesületeknek is. Új jelenség itthon az államtól közösségi szolgáltatásokat átvevő „nonprofit” szolgáltatók (pl. idősek otthona). Az állam nyújtja a pénz kisebb-nagyobb részét, a felelősséget pedig szinte teljesen átadja. A nonprofit szolgáltatók munkájának minőségéről megoszlanak a vélemények, hiteles kutatásról nem tudunk.

Ami a második nagy csoportot illeti, nem először találkozom azzal, hogy egy jelenség olyannyira hiányzott az életünkből, hogy magyar szavunk sincs rá. Ilyen kifejezés az „advocacy” is, ami magába foglalja érdekképviselést és érvényesítést, az emberek hangjának felerősítését, a politikával való civil együttműködést vagy konfrontációt – a munka világában is, a mindennapi életben is.

A határok nem merevek. Elvben minden, akár hobbi-csoport is jelenthet lépést a demokrácia-tanulás és a közösség felé. A valóság más. A magyar statisztikákból és szociológiai elemzésekből (Útasi 2013) annyit lehet tudni vagy sejteni, hogy a szervezetek és aktivisták kis részére (talán 20 százaléka) lehet jellemző az érdekképviselői, demokrácia-erősítő és más közügyi szerep. Ebben a körben a munka világát (munkavállalói és munkáltatói szervezeteket) képviselők 2010-ig még mindig viszonylag erősek maradtak a tiszta civil „advocacy” szervezetekhez képest. Az érdekképviselő civil világ mégis elért bizonyos eredményeket az állam befolyásolásában, jogszabályok kezdeményezésében, a kormányzat tevékenységének bírálatában és különösen az emberi jogok és méltóság védelmében. 2010 után változott a szektor megítélése és támogatottsága. A munka világában jelentős erőtelődés következett be a munkáltatók javára, a munkavállalók hátrányára. Az addig némi súllyal és a nemzetközi normáknak megfelelően működő tripartit szervezet, az Országos Érdekegyeztető Tanács megszűnt. Helyét a sokszereplős, egyetértési joggal nem rendelkező Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács foglalta el.

Az állam és a civil világ közti viszony az utolsó 25 évben hullámzott, az utolsó öt évben eltorzult. A fellendülés kora a rendszerváltás utáni első 5-6 évre esett, amikor még az állam is fontosnak tartott a társadalommal való párbeszédet és elindult a szabad útkeresés. A következő másfél évtizedben a civil szektor helyzete formailag megszilárdult. Létrejötték a civil szektor működési feltételei,

1997-ben az első civil törvény, majd számos rendelet. Kialakították az intézményes kereteket, az állami forrásokat osztó Nemzeti Civil Alapot, a pályázati feltételeket. Még pénz is lett (jórészt külföldi).

Mindez keveset mond a civil szerveződések lényegéről. *Széchenyi számára alapvető volt a civil szervezetek szabad szerveződése, önkormányzati jellege. Azt remélte, hogy a községekben erősödik a közintelligencia, az egyéni és társadalmi önismeret. A szerveződéstől várta volna a széthúzó felek közti „egyesítést”. Az államtól/kormánytól való függetlenség éppenséggel sine qua non volt. Mi történt e területeken?*

1990 meghozta a szerveződés szabadságát és – bizonyos kivételekkel – az önkormányzatiság lehetőségét. Csak nem mindig éltünk jól e lehetőségekkel. Két fő baj-gócot látok: amilyenek mi, a társadalom tagjai vagyunk, s amilyen az állam, illetve egymást követő kormányai.

Milyenek is vagyunk? (Persze, csak a civilségi szemzőgéből nézve). A „közértelmességgel” és az önismerettel nem állunk sokkal jobban, mint Széchenyi korában. Nádas Péternek (2006) igaza van, nem vált szokássá a dolgok sokrétű végiggondolása. „A magyar nyelvnek nincs önálló és szisztematikus fogalmi reflektivitása, amelyet minden magyar a saját individuális szintjén birtokolna. (Ennek) az a következménye, hogy magyarul mindenkinek, minden egyes beszélgetésben minden téma megvitatását úgy kell előlrol elkezdenie, mintha magyar nyelven még soha senki nem beszélt volna meg semmit senkivel.” A reflektivitás gyengeségének tudja be Nádas az önismeret hiányát is. „A reflektivitás adottsága kulturális szinten megteremti azt a fajta kollektív önismeretet, amelyet még akkor is elsajátít minden személy, ha ő maga nem ismeri az elsajátított reflektív tudás forrásait”.

Nálunk nem teremtette meg. Sem a múltrol, sem a jelenrol. Gyenge önismeret, gyenge közintelligencia, gyenge civil ön- és községvédelem, szolidaritás- és bizalomhiány mellett manipulálhatók és megfélemlíthetők vagyunk. Mindebben, vélem én, a hosszú múlt mellett sok politikai tényező is szerepet játszik. A rendszerváltás tévelygése, a politikai osztály sorozatos gyávaságai és hatalom féltése miatt nem mozdult előre a múlttal való szembenézés, a közös nemzeti traumákról való közbeszéd. A konfliktusok okának közös keresése és megvitatása elmaradt. Sok előítélet és tévhit rögződött, a múlt társadalmi értékelése egyre megosztottabb. Megjelentek a „rossz” civil szervezetek, amelyek nem a demokrácia építése és az önismeret mellett, hanem

ezek ellen dolgoznak. A civil társadalom nem hozott „egységessülést”, lassan ugyanolyan megosztott lett, mint a társadalom egésze.

Mai világunkban, melyben még nálunk is a civil szektor foglalkoztatja a munkaerő 5 százalékát és összjövedelme eléri a GDP közel 5%-át, az államnak kötelessége, hogy pénzügyi és törvényességi felügyeletet gyakoroljon. Ez mindenütt van, csak épp az állami működés minőségétől függ, hogy meddig marad semleges a felügyelet, mikor kezdi ki a szervezetek függetlenségét és integritását.

Az állammal való viszony már a kilencvenes évek közepétől feszültségterhes volt. Korán megindult a küzdelem a túlzott állami befolyás, a bürokrácia burjánzása ellen. (Az állami feladatot vállaló szolgáltatók különösen könnyen estek az „állam fogságába”). A források elosztásánál az első perctől belépett a Rokonok szindróma, a feudális kegyosztás, a direkt korrupció. Ez ellen a civil szervezetek egy része erőteljesen tiltakozott, akkor sem túl sok sikerrel.

A helyzet 2010 óta radikálisan megváltozott. 2011-ben új civil törvényt hoztak, amelyet azóta egy további törvény, több rendelet, továbbá az új Polgári Törvénykönyv (hatályban 2014 március óta) civil szervezetekre vonatkozó passzusai egészítettek ki. Formailag teljesen újraszabályozták a civil szervezetek életét. A következő éveket meghatározó bürokratikus bonyodalmak talán csak időlegesen. Az új törvény szerint minden szervezet és alapítvány „az első létesítő okirat módosítással egyidejűleg köteles a létesítő okiratának mindazon rendelkezését felülvizsgálni és szükség szerint módosítani, amelyek nem felelnek meg az új Ptk. szabályainak.” Minthogy egyszerre több, olykor egymással sem összehangolt törvényhez kell igazodni, az új szabályozás végrehajtása bonyolult. Számos civil szervezet utasításokat gyárt, a kormányzat maga 42 oldalas „Segédletben” igyekszik a teendőket elmagyarázni (Segédlet). A munka nagysága a bíróságok korlátozott befogadóképességét is meghaladja. A kétoldalú akadályok miatt az új bírósági bejelentés határidejét 2015-ben törvény módosítással 2017-ig elhalasztották. Az ok egyszerű: 81 ezer civil szervezetből 53 ezer nem hajtotta végre egy év alatt az előírt módosításokat¹¹. Ha ez a zűrzavar elmúlik, akkor is több lesz, főleg a kis szervezeteknél, az adminisztratív kötelezettség, mint másutt, vagy mint eddig.

Mindez még nem a tartalmi munka. A tartalom a köz szolgálata. Ám ennek értelmezése ma már sehol nem magától értődő. A megfelelő intézménynél

¹¹ <https://www.mkvkok.hu/mik-a-teendok-a-civil-szervezetek-uj-ptk-szabalyaira-valo-atteresekor>

el kell ismertetni, hogy egy szervezet a közt szolgálja, vagyis közhasznú. Az országok többsége laza kategóriákat ad és nyitva hagyja az utat, hogy valamilyen független testület döntsön, ha vita van. Nálunk a bíróságnál kell magát közhasznú szervezetként bejegyeztetni annak a szervezetnek, amely hivatalosan akar létezni és az állammal hivatalos kapcsolatot akar tartani (állami feladat vállalásáért, adókedvezményért, támogatásért). Az új törvény szerint azonban a közhasznúság bejegyeztetésének több feltétele van.

- A szervezet akkor közhasznú, ha „közfeladatot” teljesít.
- Közfeladat csak az, ami „jogszabályban meghatározott állami vagy önkormányzati feladat”-ként nevesítve van;

Közfeladatot csak akkor vállalhat a szervezet, ha megvannak a törvényben rögzített anyagi feltételei (pl. megfelelő éves jövedelem), meg a „megfelelő társadalmi támogatottsága” (pl. adófelajánlásban).

Ezzel a nagy szervezetek behozhatatlan előnybe kerülnek. Igaz, sok kiskaput hagytak a „közhasznúság” bizonyítására, de a kicsik ebben a játékban azért hátrányban vannak. Ami ennél bénítóbb, az a közérdek és közhaszon értelmezése. A szervezetnek el kell fogadnia, hogy csak olyan, többnyire egészen konkrétan körülírt feladat dominálhatja a munkáját, amit egy törvény már nevesített. Sem „egyéb” kategória nincs, sem olyan lehetőség, hogy vitás kérdésben valamilyen független testület döntsön. Az általános jogvédelem vagy a kormányzat működésének bírálata például nem számítanak közfeladatnak, mert törvény nem nevesíti őket ekként.¹² A jövő kihívásokra sem lehet törvény. Mindez nyilvánvalóan korlátozza a rugalmas, ötletes demokrácia-erősítő tevékenységeket, a vibráló közéletet.

A függetlenség még nehezebb kérdés. Ha jók is a szabályok, akkor sincs garancia arra, hogy hogyan fog működni a kormány. Jelenleg a szabályok is vitathatók. A civilek számára nyújtott közpénzeket például korábban a viszonylag független, vezetőit maga választó Nemzeti Civil Alap kezelte. Ennek neve Nemzeti Együttműködési Alap lett. Az alap forrásai felett jelentősen megerősödött a kormányzati akarat érvényesülése. Az Alap feletti rendelkezési jogot az illetékes miniszter gyakorolja. Vezető szervének, a Tanácsnak 9 tagjából korábban 8, jelenleg 3 a választott civil tag. Az NCA vezető testületeinek

¹² <http://www.civil.info.hu/documents/10179/545e207d-6374-48e2-9502-9fc0d31c2d48>

elnökeit a civil delegáltak közül választották. A NEA vezetőit viszont, akik túlnyomó többsége már nem civil, hanem kormányzati delegált, a miniszter nevezi ki. A források 10%-a felett egyedül a miniszter dönt, egyedi kérelmek alapján. (Nagy Ádám 2014). A pályázatok elbírálásához ritkán hívnak szakértőket. A Civil Információs Portált az illetékes minisztérium működteti. Az Alap forrásai csökkennek. 2010 előtt 7-8, jelenleg 2-4 milliárd Ft költségvetésből átadott forrással gazdálkodik. Úgy tűnik, hogy a kormányzat civil szektorhoz való viszonya a korábnál nagyobb mértékben átpolitizálódott. A Nemzeti Együttműködési Alap Tanácsának alakuló ülésén például a Tanács elnöke azt nyilatkozta, hogy a civilek feladata „a kormány politikájának támogatása” és a „szellemi honvédelem”.¹³

Ez a sajátos kormányzati beállítottság az utóbbi években több ízben vezetett oda, hogy a rendőrség vagy a kormányzat zaklatott visszasságokat feltáró civil személyeket (pl. a NAV esetében), vagy autonómiára törekvő civil szervezeteket. Ez utóbbira példa a Norvég Civil Támogatási Alap története. Az Alapot kezelő civil szervezetek pályázati döntései gyakran nem feleltek meg a kormányzat politikai szempontjainak, illetve személyi-szervezeti preferenciáinak. A független magatartás retorziójaként kormányzati tisztviselők bűncselekmények elkövetésével vádolták a civil szervezeteket, vezetőik ügyében rendőri és adóhivatali nyomozás indult, az adóhatóság az adószámukat felfüggesztette.¹⁴ Utóbb minden vád alaptalannak bizonyult, a nyomozás eredménye az, hogy bűncselekmény nem történt.

A kormányzat fenti mértékű és jellegű beleszólása, együtt a már korábban jellemzett (és a települések esetében kirívó) önkormányzatiság hiányával, ellentétes a demokratikus működéssel. Széchenyivel szólva:

„Az akadálytalan, egészen szabad mozgás lenyegy a legalsóbb osztályokig az igazi önkormányzat, anélkül, hogy minden forrongásba és bomlásba menne át; de ezt csak igen kevesen értik, ... Mindezek beleszólási viselkedésben szenvednek, vagyis az a rögeszméjük, hogy nekik kell szabályozni, rendezni, ellenőrizni, sőt, bennük van az a düh, hogy

¹³ <http://www.youtube.com/watch?v=W2ht9NfWG9Q>; <http://www.youtube.com/watch?v=zxSHXDL8J>

¹⁴ A Norvég követség tiltakozott. http://www.norvegia.hu/News_and_events/EGT_%C3%A9s_Norv%C3%A9g_Finansz%C3%ADroz%C3%A1si_Mechanizmus/A-magyarorszagi-civil-tarsadalom-helyzete-aggodalomra-ad-okot/#top

a legkisebb részletekig szakadatlanul kormányozni akarjanak...”

Az új törvény nem véletlenül nem tartalmazza a társadalmi konzultáció kereteit, intézményeit a fentebb említett Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanácson kívül. A konzultációk (még a Tanácson belül is) néha megtörténnek, néha elmaradnak. Amikor működnek, akkor is nagyon csekély az eredményük. A kormányzat a civilként működő szektort mindeddig nem tekintette partnernek. Észrevételeit, kritikáit nem veszi figyelembe. A civilek törvényes kifejezési lehetőségei korlátozottak. A nyilvánosságban megjelenő írások és szavak mellett törvényes eszközük a tüntetés és a sztrájk. Ezekkel a civil társadalom az utóbbi években elég sűrűn is élt. A kormányzatnak – mely a média jelentős részét dominálja – viszont lehetősége van arra, hogy e tüntetésekről alig adjon hírt, eljelentéktelenítse őket. 2016. március 15-én például a pedagógusok iskola reformért hirdetett tüntetéséről, amelyen az eső és hideg ellenére legalább 30 ezer ember vett részt, nem volt külön tudósítás. Az illetékes államtitkár a tüntetést oka fogyottnak tekintette, hiszen mindent tárgyalással megoldanak. A miniszterelnök magát a tüntetést is, az elhangzottakat is, tréfának tekintette. További lépéseit firtató újságírói kérdésre annyit mondott „Én úgy vettem, hogy ez egy tréfa”. Hozzátette: „Olyan viccesen hangzott az egész”.¹⁵

Mégis, mintha most mintha változóban lenne a helyzet. Szabó Máté (2014) szerint „a 2010–2014 közötti időszak mozgalmi és tiltakozási tapasztalatai ...valamiképp beépülnek a tiltakozási kultúra fejlődésébe.” A változás egyik jelzése, hogy az állampolgári engedetlenség minden korábnál elfogadottabbá vált és sokkal szélesebb kört mozgósít. A polgári engedetlenség Thoreau-nál erkölcsijog és kötelesség volt: ha az állam igazságtalan, megvonom tőle az együttműködésemet. Ez az erkölcsi felhang ma is megvan, bár kialakult egy pontosabb körülírás. A polgári engedetlenség a szabályok tudatos, önkéntes, erőszakmentes, nyilvános megsértése a jogkövetkezmények vállalásával. (Rawls 1997, 445–446, idézi Szabó.M. i.m.) Akkor van rá lehetőség, ha a demokrácia, bármennyire illiberális is, még teret hagy ezeknek a megmozdulásoknak, továbbá a polgárok még lehetőséget látnak alternatívákra, korrekciókra. Azaz nem látják teljesen reménytelennek a helyzetet. És akkor van

¹⁵ <http://www.atv.hu/belfold/20160316-viccesen-hangzott-igy-reagalt-orban-pukli-ultimatumara>

rászükség, ha súlyosak az alkotmányossági problémák és a törvényes tiltakozási formák elégtelenek, hatástalannak bizonyultak (Habermas 2003, idézi Szabó M., i.m.)

Mit gondolna vajon Széchenyi a mai állampolgári ellenállásról? Élete egyik nagy ellentmondása, hogy ő maga mindig a békés megoldások, a kiegyezések híve volt, de élete folyamán számtalan szabályt és törvényt megsértett, ha ezt erkölcsi érzelme így kívánta. Csak egy korai példa: amikor a cenzúra a Stádiumot – szerinte igazságtalanul – betiltotta, „engedetlenül”, vagy épp törvénysértően, Lipcsében adatta ki. Azután „engedetlenség” csempészték be az országba. Meggyőződésem, hogy a polgári engedetlenség, mint a rossz kormányzás elleni békés erkölcsi ellenállás tetteges kifejeződése, nagyon is kedvére lenne. De a rossz kormányzás ellen erősebb gyógyírt is helyeselt volna. Ezt először jól ismert soraival akartam illusztrálni, melyek Budapesten kőtáblába vannak vésvé.

„Minden nemzetnek olyan kormánya van, aminőt érdemel. Ha valami oknál fogva ostoba vagy komisz emberek ülnek egy bölcs és becsületes nép nyakára, akkor a nép azokat a silány fickókat minél hamarabb a pokol fenekére küldi. De ha egy hitvány kormány huzamosan megmarad a helyén, akkor bizonyos, hogy a nemzetben van a hiba...”

Csak éppen néhány éve kiderült, hogy e szavakat nem Széchenyi mondta. Surányi Miklós *Egyedül vagyunk* című regényében jelentek meg 1936-ban, egy általa költött levélben. Ezért befejezésül ismét az igazi Széchenyihez térek vissza.

A nép és kormány köztiellentét, hogy Széchenyivel szóljunk, a diszharmónia veszélyét hordozza.

„Népek kormányaikkal való diszharmóniáját harmóniába hozni mindig nehéz, még akkor is, ha a vezetők és a vezetettek – amennyire lehet – világosan látnak. Ha azonban népek rövidlátással vannak megverve, a hatalmon lévők pedig egyenesen vakok, akkor a harmónia megteremtése némiképp bizony meghaladja az emberi erőt, s ilyenkor dönt a véletlen, a világ-szellem, a magasabb fény, a fátum, az Isten.”

Felhasznált irodalom

Széchenyi István művei

- Széchenyi István idézett önálló művei a megírás időrendi sorrendjében, a gyűjteményes munkák a megjelenés éve szerint szerepelnek, az idézett műben szereplő helyesírással.
- Széchenyi István(1828-1829). *Hitel*, Budapest :Neumann Kht.,2002. <http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0001.html>
- Széchenyi István(1831). *Világ*. Jegyzetek és szöveg gondozás: Velkey Ferenc – Fülöp Tamás. Budapest: Neumann Kht., 2002-2003. <http://mek.oszk.hu/11800/11842/index.phtml>
- Széchenyi István(1844). Adó és Két garas.Megjelent a Jelenkorban 1843-44-ben, Budán, a Magyar Egyetemi Nyomda betűivel, 1844.
- Széchenyi István(1844). Magyarország Kiváltságos Lakosihoz. [Röpirat.]. [Pest,1844.Beimel József.] 36L. Első Kiadás. A közadózás és a telekdíj mellett érvelő politikai röpirat az Adó és Két garas című cikksorozat folytatásaként jelent meg a Társalkodó című folyóirat mellékleteként.
- Széchenyi István (1847). *Politikai programtöredékek*, In: Gróf Széchenyi István munkáiból. 17. kötet. Budapest. Sajtó alá rendezte, bevezetéssel, szemelvényekkel és irodalom jegyzékkel látta el Berzeviczy Albert. Franklin-Társulat, magyar irod. intézet és könyvnyomda, 1907. II. kötet. 95-134. old. <http://mek.oszk.hu/07900/07911/pdf/szechenyi2.pdf>
- Széchenyi István(1857után). *Diszharmónia és Vakság*. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta Fenyő Ervin. Fordították: Bárczi Ildikó, Fenyő Ervin, Györfly Miklós, Kajtár Mária, Kovács Ilona, Rakovszky Zsuzsa. Helikon Kiadó, é.n.

https://books.google.hu/books?id=HaUxAAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=sz%C3%A9chenyi+istv%C3%A1n+diszharm%C3%B3nia+%C3%A9s+vaks%C3%A1g&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=sz%C3%A9chenyi%20istv%C3%A1n%20diszharm%C3%B3nia%20%C3%A9s%20vaks%C3%A1g&f=false

Széchenyi István: Napló. Válogatta, szerkesztette stb. Oltványi Ambrus, fordította Jékely Zoltán és Györfly Miklós. Budapest: Gondolat, 1978. „Ezt köztünk! Isten áldja! Széchenyi István válogatott levelei. Szerkesztő: Kovács Henriett, Körmeny Kinga, Mázi Béla, Oplatka András . Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015

Más idézett művek

- Augur (2012) Challenges for Europe in the world in 2030. Project no. SSH, 2009. Draft report: Fabrice DESSE(2012) The Role and Structure of Civil Society Organizations in National and Global Governance Evolution and outlook between now and 2030. http://www.augurproject.eu/IMG/pdf/cso_note_provisional_draft5_june_2012.pdf
- Bocz János (2009) „Jéghegyek”. Tévhitek, avagy a magyar nonprofit szektor mélyrétegei. Civil Szemle, VI. évf. 4. sz. 29- 50. o. http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2009_4_web.pdf
- Eurostat Statistical Books (2014 edition) Taxation trends in the European Union, Data for the EU Member States, Iceland and Norway. European Union, 2014. http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_structures/2015/report.pdf.
- Habermas, Jürgen (2003) Polgári engedetlenség—a demokratikus jogállam próbaköve. In: Felkai Gábor (szerk.): Új társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás. Budapest:Rejtjel Kiadó. 147–189.
- Halász Imre (1913) A Széchenyi-irodalomhoz. Nyugat, 1913.7. szám, 511-519.old. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00125/04037.htm>
- Kecskeméti Károly 2008 Magyar liberalizmus,1790–1848. Budapest: Argumentum Kiadó, 2008. (Eszmetörténeti Könyvtár 10.)

- Központi Statisztikai Hivatal (2012) Időszaki Közlemények, 2012. A Nonprofit szektor szerepearéigiókban. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regio/nonprofitregio.pdf>
- Központi Statisztikai Hivatal (2013) Statisztikai Tükör, 2014/142., A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői, 2013.
- Merza Gyula (1940) *Nemzeti KaszinóKolozsvárt. Száz Év Története*. Minerva Irodalmi És Nyomdai Műintézet R.-T. Kolozsvár, 1940. <http://mek.oszk.hu/09300/09317/09317.pdf>
- Nádas Péter (2006) *A reflektivitás nagyszerűségéről*. <http://nadas.irolap.hu/hu/a-reflektivitas-nagyszerusegerol>
- Nagy Ádám (2014) A Nemzeti Civil Alapprogram és a Nemzeti Együttműködési Alap összehasonlító elemzése. *Civil Szemle*, XI. évfolyam, 3. szám, 47-68. old. http://www.civilszemle.hu/downloads/Civil_Szemle_2014_3_web.pdf
- Novák Béla (é.n.) Fővárosi kaszinók a 19. században. http://www.bparchiv.hu/id-860-novak_bela_fovarosi_kaszinok_19.html
- Ökotárs: Kutatási jelentés a civil szervezetektől, 2013. http://www.civiljogok.hu/sites/default/files/a_civil_szervezetek_mukodoeserol_kutatasi_jelentes_okotars.pdf
- Rawls, John(1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris.
- SEGÉDLET a civil szervezetekre vonatkozó szabályok áttekintéséhez. Zárás: 2014. árpilis 08. napján. <http://civil.info.hu/documents/10179/6e2b94c3-b629-493e-935e-93bca8d0ff7a>
- Szabó Máté (2014) az ellenzéki mozgalmak reneszánsza? – Uj tendenciák a politikai mozgalmak keletkezésében(2010–2014) *Civil Szemle*, XI. évf, IX. szám, 49-65. o.
- Utasi Ágnes (2013). *Köteletben. Szolidaritás-hálók és közélet*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. Szeged: Belvedere Meridionale, 2013.
- Wilkinson, RG(2005) *The Impact of Inequality: How to Make Sick Societies Healthier*. New York, NY: The New Press. 2005.